

Г. ПОТАНИННИҢ АЗИЯ ЕЛДЕРІНЕ САЯХАТЫ

Г. Н. Потанин өз өмірін Азия елдерін зерттеуге арнаған ірі саяхатшының бірі. Саяхат кезінде ол күнделіктер жазып отырды. Әсіресе 1876–1877 жж., 1879–1880 жж. солтүстік-батыс Монғолияға, 1899 ж. үлкен Хинганға саяхаты кезінде жазған күнделіктері бүгінгі күні де маңызын жойған жоқ. Оның күнделіктері үшінші жақтан жазылған, жолдағы қиындықтар айтылмайды. “Солтүстік-батыс Монғолия очерктеріне” жазған алғы сөзінде Г. Потанин топография мен этнография бойынша фактілерді ғана мазмұндап, саяхаттан алған жеке әсерін жазбай-ақ қоюды көздегенін, өйткені орыс саяхатшылары ғалымдар үшін жазады, көпшілік оқырманға тілі түсініксіз деген ескертпе жасап, кінә қойылғанын айтып кетеді [1, 6].

1874 жылы Г. Н. Потанин жер аударылудан босатылып, 1878 жылы оның Монғолия, Урянхай өлкесіне, Қытай, Тибетке экспедициясы бас-талды. Өзінің ғылыми саладағы достарымен, әсіресе П. П. Семеновпен байланысын үзбей, экспедицияда жинаған мәліметтерді Петербургке әкеліп өңдеу барысында революционерлер ұйымымен бірге жұмыс жасауды тоқтатпады.

Монғолия мен Қытайға жасаған саяхатынан жазған күнделігі кейін көп томдық шығармаларға айналған. Осынысымен құнды болып келген. Академик С. Олденбергтің айтуынша, жекелеген жерлер мен орындағы бақылаулары аса маңызды, сол

кезде жазылған күнделік мәліметтері аса құнды болып келеді. Оған зерттеушілер жиі-жиі тоқталады.

1892 ж. күзде Кяхтадан шығып, Қытайға екінші экспедициясы басталды. Оның құрамына Григорий Николаевич және Александра Викторовна Потаниндер, зоолог М. М. Березовский, монғол тегінің аудармашысы ретінде бурят Б. Г. Рабданов пен комментатор В. А. Кашкаров болды. Одан басқа, Географиялық қоғам бұған дейінгі Прежевальский мен Потанин экспедицияларына бірде-бір геолог қатыспады деген фактіні ұстанып, ішкі Азияның геологиялық құрылымы маман бақылауына алынбағанын ескеріп, экспедицияға жас геолог В. А. Обручеваны қосып берді.

Потаниннің алдағы тапсырмасы Тибеттің шығыс аймағын және көрші Қытайдың Сы-чуань провинциясын зерттеу болды, ал геолог, мұнымен қатар, Орталық Азия, кең шатқалды Нань-шань мен Солтүстік Қытаймен танысу керек болғандықтан, ол бөлек саяхат жасады.

Григорий Николаевич бір жыл ерте кетіп қалған Березовскийден басқа өз серіктерімен Кяхтада Қытай шекарасында ауыстыратын аттар мен арбалар көмегімен, еш бақыламай, Монғолия арқылы пошта жолымен жүріп өтті. Бұл жол әбден қажытты. Потаниннің жұбайы отырған арбаның пішіні қуб

тәрізді, кішкене есігі бар және оған қарама-қарсы кішкене терезесі бар қорап тәрізді болды; бұл қорап оське екі үлкен дөңгелекке ешқандай дәнекерсіз бекітілген еді. Қорапта тек жастыққа отырып, аяғын шығарып отыру мүмкін еді. Ал жылқыларды арбаға шеберлікпен жеккен: жекпенің бас жағына кесе көлденең бекітілген, екі ертоқымды бекіткен, осылайша алғашқы қауымдық экипаж соқпа жолмен де, тасты жолмен де жүріп келе жатты. Алдында отырған екі салт аттыларды әр жекпе бекітілген тізгін арқылы арбаны ірі шоқырларда дөңгелектер шығып кетпес үшін және арба аударылып кетпес үшін бағыттап отырды. Осылайша желе жортып немесе бір станциядан екінші станцияға шауып жетіп отырды; ал жолаушылар өздері бір бөшкеде отырғандай және соны қия беткейінен жібергендей сезініп отырды. Ал станцияларда салт аттылар ауысқанша сілкінен кішкене демалып алуға болатын еді.

Кяхтадан Урга (ұланбаторға) дейінгі жерлер таулы болып келеді. Жол бірде өзен аңғарларымен, бірде үлкен тау қыраттарымен өтіп отырды; оның солтүстік беткейі – орман жамылғысымен, оңтүстік беткейі – даламен шектесіп жатқан еді. Асулардан өткен сайын алдан тура сондай қыраттар, көлденеңінен созылып, бірімен бірі жалғасқан толқынды шоқылар шығып отырды. Алыс жерлердегі кейбір қыраттар ішінен биік шындар да көрініп тұрды.

Далада монғолдардың киіз үйлері мен отар мал жайылымдары көрінді. Тауларда Сібір арқылы өтетін шай тиелген арбалар, Монғолия арқылы Кяхтаға баратын екі дөңгелекті арбалар мен түйе мінген керуендер жиі кездесетін.

Асуларда жүріс баяулап, оның есесіне құламаларда қайта басталатын селкілдеуден демалуға болатын еді.

Ургадан Калганға дейінгі пошта жолы Гобиді кесіп өтетін. Алғашқы станцияларда жер таулы болып келді, бірақ ормансыз еді. Кейіннен ол бірте-бірте жазыққа ауыса берді; кең шұңқырлар, жазық бөктерлер немесе тау мен қыраттың аласа қатарларымен кезектесіп келіп отырды. Даланың өсімдік жамылғысы барған сайын кедейленіп, шөптерін ұсақ бұталар алмастырып, оның арасында ашық жатқан топырақтарды құмдақ пен ұсақ тасты жерлер алмастырып отырды. Бұл батыстағыдай еш жемісі жоқ және сусыз кеңістікті емес Гоби еді. Құдықтар жиі кездесіп тұрды және оның жанында монғолдардың киіз үйлері тігілген. Оңтүстікке жақын өңірлерде шөп пен біршама тығыз орналасқан тұрғындар пайда болды, тіпті қытай жериеленушілігінің пәселкелері кездесе бастады. Бұл Гоби

шөлінен өтті деген сөз.

Бұндай біртекті жерлермен күздік сарғайған далада адам қызығарлық ештеңе жоқ еді. Сондықтан барлық көңіл жеткізушілерді бақылауға алды. Төрт салт аттыдан басқа, арбаны жол үстінде сырт көзге әдейі отырғызылған монғолдар да бар еді. Бір сөзбен айтқанда, арба жүргізушілер саны 12 – 15 болды. Ер адамдардан басқа, арба жүргізушілер, әйелдер мен қыз балалар болды. Олардың бәрі шулап, айқайлап, сөйлесіп жатты. Жастар қалжындап, жарқын күле бастады. Олардың екі езуі құлағына жеткен келбеттеріне сүйсіне қарадық. Салт аттылардың сөздерінде мәнерлік басым еді. Потанин қандай да бір шулап бара жатқан монғолдың суретін салуға қарындаш алмағанына қатты өкінді. Көңілі тасушы топпен саяхатшылар табысып жатты, өте жылдам жүріс кезінде шекелерімен соғысып, тілін тістеп алып, арбаның төбесіне бастарын ұрып алғандары бар еді.

Кешке олар киіз үйге түнеп шығуға аялдады, онда жылынып алатын от тапты, сүт, май, тұз қосылған шай мен кешкі тамаққа қой еті әкелінді. Олар тондарын жамылып, киіздің үстінде түнеп шықты, таңертеңмен тез тамақтанып, селкілдек жолдарына шықты. Бір күнде 4 – 5 станциядан өтіп отырды және жалпы Кяхтадан Калганға дейін екі аптадай жүріп отырды.

Г.Н. Потаниннің ірі еңбектері қатарына 1893 ж. Орыс Географиялық қоғамы шығарған Қытай мен Орталық Монғолияға жасаған саяхаты туралы екі томдық кітабы болып табылады. Оның бірінші баспасына екі карта енгізілді: А.И. Скасидің маршрутта жасаған көріністері және Қытайдың үлкен картасы. Ісімдіктердің атын жазған кезде Потанин жергілікті атауларды (қытай, монғол, тангут, салар, т.б.) қолданған.

Орхон, Селенгі бойларын мекендеген халықтардың өміріне салыстырмалы талдау жасаған [2, 577].

Қорыта айтқанда, Г.Н. Потаниннің Азия елдеріне саяхатының нәтижесі шығыстану ғылымына қосылған үлкен үлес еді. Оның көптеген мәліметтері әлі күнге дейін маңызын жойған жоқ.

ӘДЕБИЕТ

1. Потанин Г.Н. Путешествие по Монголии. М., 1948.
2. Потанин Г.Н. Тангутско-Тибетская окраина Китая и Центральная Монголия. М., 1950.

Резюме

В статье рассматривается научно-исследовательская деятельность русского востоковеда Г. Н. Потанина. В частности, Потаниным проведена большая работа по исследованию народов Сибири, Центральной Азии. Научное на-

следие Г. Н. Потанина – это источник для работы историков, этнографов, археологов, источниковедов.

Summary

The article focuses on academic activity of the famous orientalist G. N. Potanin. Among others, it examines the Potanin's research on various peoples of Siberia and Central Asia. Potanin's academic works are an important source for

further research in history, ethnography, archeology.